

“МАНАС” ЭПОСУНУН ВАРИАНТТАРЫНДА САЛТТУУЛУКТУН САКТАЛЫШЫ

(Ы. Абдрахмановдун варианты боюнча)

Биз адатта, фольклордук чыгармаларда узак убакыттар бою өзгөрүүсүз, туруктуу сакталып келаткан белгилүү бир образдык системаларды традиция катары түшүнөбүз. Традиция таптакыр эле өзгөрбөгөн, же өзгөртүүгө болбой турган нерсе сыяктанганы менен тарыхый доордун, мезгилдин талаптарына ылайык же эл турмушундагы кандайдыр бир кырдаалдардан улам өзгөрүүлөргө сөзсүз душар болот. Бирок кылымдар бою калыптанып, жеткире иштелип чыккан өзүнүн баштапкы өзөгүнөн ажырабайт. Мына ушул туруктуу традициялык формалардын жардамы менен байыртан келаткан элдик оозеки чыгармалардын мыкты үлгүлөрү өзүнүн негизги сюжеттик нугун сактап, баштапкы көркөмдүк касиеттери менен биздин күнгө жетип отурат. Ошондуктан К. В. Чистов «традиция — бул коллективдүү эсте тутум»¹ деп эсептейт.

Манасчылар адатта эпостун мурунтан келаткан традициялык нугунан сыртка чыгып кете алышкан эмес. Алар негизги эпизоддорду айтканда традициялык сюжет даана сезилип турган. Манасчы эпостун кайсы бир эпизодун же бир окуясын өзгөртүп жаңыча айтууну каалап турса да, ал традицияны танып жокко чыгара албаган, традициялык тартипти бузбай, эл угуп жүргөндөй айтууга аракет кылышкан. Андай болбогондо манасчынын айтканын угуучу чөйрө, эл кабыл алган эмес. «Манас» эпосу негизинен төмөнкүдөй традициялык эпизоддордон турары белгилүү: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы; Алмамбеттин окуясы; Манастын Каныкейге үйлөнүшү; Көзкамандар окуясы; Көкөтөйдүн ашы; Казаттар. Эпостогу мындай сюжеттик окуялар ар бир вариантта түрдүүчө орун алышы мүмкүн, бирок негизги традициялык тема өзгөрүүсүз кала берет.

Манасчылар эң алды эпостун сюжетин, окуялардын бири-бири менен байланышын, иретин, дайыма колдонулуп келген көркөм сөз каражаттарын туруктуу традициялык ыр түрмөктөрүн (ыр сабактарын), ар кандай ситуацияларды, каармандардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүп алгандан кийин гана акындыкка салып, импровизациялап айта башташкан. Академик Б. Я. Владимирцев бул жөнүндө мындай деп жазган: «Ал (айтуучу — К. И.) эпопеянын схемасы, планы менен таанышат; эпопеяны составдык бөлүктөргө ажыратууну үйрөнөт, «жалпы жерлер» менен формулаларды жат алат, анан мунун баарын белгилүү сюжетке эп келтирүүгө аракеттенет.»² Демек, манасчылар эпостун текстин толугу менен сөзмө сөз үйрөнүп, жаттап алышпайт. Атүгүл бир эле манасчы бир эле окуяны кайталап айткан учурда окуя мазмун жактан өзгөрбөгөнү менен ырдын текстинде орчундуу айырмалар болору белгилүү.

Фольклорист Р. З. Кыдырбаева «...манасчы биринчи кезекте сюжеттик формуланы өздөштүрөт... Формула — бул бекемдик, туруктуулук “коду” эпостун сакталуу залогу»³ — дейт. Айтуучулардын улам бир муунунан экинчисине өтүп, өзгөрүүсүз айтылып келат-

кан мындай традициялуу саптарды башка манасчылардай эле Ы. Абдырахманов да өз вариантында пайдаланган. Айрыкча баталдык сценаларды, эпикалык каармандардын портретин сүрөттөөдө, баатырлардын минген атын, сүлүүлөрдү келбетин тартууда, бир эпизоддук окуядан экинчисине өтүүдө, же аларды байланыштырууда традициялык мүнөзгө ээ болгон ыр сабактары кеңири учурайт.

Алсак:

Ак асаба кызыл туу
Асман жарган улуу чуу.
Көк асаба кызыл туу,
Көк жарылган улуу чуу
(инв. 190 а, 120)

же

Керней тартып бапылдап
Сурнай тартып такылдап
(инв. 190 б, 12)

дегендей туруктуу ыр түрмөктөрү катуу кыргын-согуш башталаар алдындагы колдун түрүн, согуш картинасын сүрөттөөдө айтылса, согуш талаасындагы оор салгылашууну төмөнкүдөй традициялуу саптар менен берет:

Тууга карап турушуп
Туу такандап урушуп
Колтуктун баары чоюлуп,
Колдун баары жоюлуп.
Канаттын баары кайрылып,
Чапандын баары айрылып.
Этектин баары түгөнүп,
Ээрлер сынып үбөлүп.
Эриндин баары кесилип,
Эмчектин баары эзилип.
Тизенин баары сүзүлүп,
Тизгиндин баары үзүлүп
(инв. 190 а, 132)

болбосо,

Мылтык атып тарса-тарса
Доол кагып карса-кара.
Айбалта башка шак этип,
Найза төшкө так этип.
Кылычты кындан чечишип
Кызылдай жандан кечишип
(инв. 190 б, 123)

эки тараптын айыгышкан салгылашуусунан кийинки майдан талаасын, алсырап бүткөн колдун ал-абалын мындайча көз алдыга тартат.

Күрсүлөрүн жазданып
Күн чыгышка баштанып,
Айбалтасын жазданып
Ар бир жакка баштанып,

Өлгөндөр жатат солоюп.
 Ойдо-кырда кай бирөө
 Олтуруп калган сороюп.
 Кай бирөөсү көрө албай
 Көзү чыккан олоюп.
 Кай бирөөсү калыптыр.
 Кулагынан айрылып,
 Кулагы жок молоюп.
 Кай бирөөсү калыптыр
 Колу сынып чолоюп.
 Айрылбаган башта жок
 Алжайбаган кашта жок.
 Кай бирөөнү караса
 Ооздон тиши күбүлүп,
 Кай бирөөнү караса
 Ойрон жандан түнүлүп.
 Кай бирөөнү караса
 Карынына ок тийип
 Ач күсөндөй бүгүлүп.
 Айдабастан кай бири
 Кошунга кирип сүрүлүп.
 Айбалта тийип мурдуна
 Талкаланып былчыйып.
 Кай бирөөнү караса
 Чоюн баш тийип ууртуна
 Торсуктай болуп чулчулоп
 (инв. 190 б, 137—138).

Эпикалык баатырлардын жекеме-жеке чыгып сайышы традициялуу сюжеттик мотивдерден. Мына ушул көрүнүштү сүрөттөп берүүдө да мурдатан келаткан, жалпы эле варианттарга мүнөздүү ыр сабактары сакталган.

Калмак ээр кашы деп,
 Как жүрөктүн башы деп,
 Алтын кемер чети деп,
 Айбалка төштүн бети деп
 (инв. 190б, 152)

же,

Ээрден көчүк кылтайып
 Үзөнгүдөн бут тайып
 (инв. 190 б, 155).

«Манас» эпосундагы башкы каармандын көркөм образына, эпикалык портретине байланышкан традициялык белгилер, поэтикалык формулалар жакшы сакталган.

Арстан Манас баатырың
 Айбатын салып акырып.
 Астыңкы эрди албайып
 Үстүңкү эрди далбайып.
 Айбаты албарс темирдей,
 Мурду тоонун кырдачтай,
 Муруту чөлдүн камыштай.
 Көзү көлдүн буткулдай
 Каарданып караса
 Көрүнгөндү жуткандай....
 Ар мүнөзүн караса
 Ажыдаар болсо жуткандай.
 Алтын менен күмүштүн
 Ширөөсүнөн бүткөндөй.
 Асман менен жериндин
 Тирөөсүнөн бүткөндөй.
 Айың менен күнүндүн
 Бир өзүнөн бүткөндөй.

Алды калың кара жер
 Жерлигинен түткөндөй.
 Ай алдында дайранын
 Толкунунан бүткөндөй
 Ободогу булуттун
 Салкынынан бүткөндөй.
 Асмандагы Ай, Күндүн
 Жарыгынан бүткөндөй
 Көркү калча көзү тик
 Көбүнө айтса сөзү тик.
 Жолборс жүрөк, таш билек
 Жооруну калың жар кабак,
 Жоругуна карап бак.
 Кайраты кара түн болуп
 Бетинен чыккан ызгаары
 Беш байпактык жүн болуп.
 Кышкы кирген буурадай
 Кычырап тиши ун болуп
 (инв. 190 а, 3—4).

Манас баатырдын чектен тыш, шумдуктуудай касиеттери, сырткы кебете-кешпири, айбат сүрү төмөнкүдөй традициялык ыр сабактары менен айтылат.

Найза сайса тешпеген
 Эр Үмөтү көрүнөт
 Чапса кылыч кеспеген
 Керемети көрүнөт.
 Мылтык атса ок өтпөс
 Эремети көрүнөт.
 Отко жакса чок өтпөс
 Керемети көрүнөт
 Кирпиги жалын, көзү чок
 Кишиде мындай сонун жок
 (инв. 190 а, 84).

Айбат менен караса
 Ажыдаардын түсү бар
 Кирпигине караса
 Күрч албарстын учу бар.
 Бир өзүнүн башында
 Миң балбандын күчү бар.
 Жолборс маңдай, таш жүрөк
 Жооруну калың бил билек
 Кыр мурунду кызыл көз
 Кыйгач каштуу заар сөз.
 Айбат сакал, тик мурут
 Ачууланса каарына
 Турар эмес жан туруп
 (инв. 190 а, 72).

Манас казатка аттанганда же каарданып душманга бет алганда аны туш тарабынан коштой жүрчү ажыдаар, алпкаракуш, кабылан, жолборс өңдүү жан-жаныбарлары болот. Эпостогу мындай традициялык мотивдер төмөнкүдөй туруктуу ыр түрмөктөрү менен сүрөттөлөт.

Ажыдаар жыланы
 Артынан сойлоп калгандай.
 Көсөө куйрук көк бөрү
 Көкжал эрдин жөкөрү.
 Артынан ээрчип алгандай.
 Асман жакы айбаты
 Алп каракуш арбайып
 Асмандан бутун салгандай.
 Кара башыл ак буура
 Оң капталдан туптуура

Калжаң уруп качырып
Кабактан чыга калгандай.
Каршы алдында көрүндү
Кара чаар жолборсу
Кабылан, жолборс, арстандар
Канкор эрдин жолдошу
(инв. 190а, 69)

Арт жагында жыйырмасы
Ашкере баатыр жыласы,
Болот учтуу сыр найза,
Бутка карап сундуруп,
Көргөндүн көзүн жумдуруп,
Оң жагында жыйырмасы,
Ойротту бузган жыласы.
Кылычты кындан алыптыр,
Чаба турган баштанып,
Оң колдорун көтөрүп,
Чакчайышып калыптыр.
Сол жагында жыйырмасы
Жоо бөрүсү жыласы,
Айбалтанын саптары,
Асий өгүз белиндей.
Астындагы сай тулпар,
Басканы сырттын желиндей
(инв. 190б, 30).

Мындан тышкары Манас баатырдын көркөм образын толуктай турган төмөнкүдөй ыр саптары бар:

Кулаалы таптап куш кылды
Курама жыйып журт кылды,
Телик куш таптап куш кылды
Тентиген жыйып журт кылды
(инв. 190а, 237)

Кырк нөкөрү кашында,
Оён Манас баатырың
Таамай отуз жашында,
Дөөлөт кушу башында
(инв. 190а, 38).

Манас баатырдын жоо-жарагын, минген атын сүрөттөгөн учурда да традициялуу мотивдерге кайрылган. Алсак:

Алыскы-жуук айныбас
Ортосу болот, оозу албарс
Түтүнү туман, түбү ыспан
Кароолу дажал, огу ажал
Асынып жүрсө Аккелте
Ашыкпаса кой чагыр
Ачууланса замбирек
(инв. 190а, 122)

Аккелтесин,
Камыш кыйып каптаган
Тарамышка чаптаган
Темирин сегиз кырдаган
Он эки түрлөп сырдаган.
Бөрү тил мизин чыгарган
Учун ууга сугарган
Шамаалга тийсе ырдаган
Тийген жери ырбаган...
(инв. 190а, 122).

Сырнайзасын,
Түн ичинде суурса,
Өрт өндөнүп кызарган.
Уруштуу күндө узарган.

Заарын тарткан мунардан,
Учун кайкы чыгарган.
Тоого чапса, таш кескен
Белге чапса, баш кескен.
Шибере койсо өрт кеткен
Шилтегени мүрт кеткен
(инв. 190а, 122-123).

Ачалбарс кылычын,
Таш көмүргө таптаган
Как ыргайга саптаган.
Көөкөрчө кылып ийдирген
Кыл кыял чаап ийдирген.
Чагарак алтын сомдогон
Чапкан жоосун оңдогон
(инв. 190а, 123)

эшик эндүү Айбалтасын, болбосо ушунча жүгү менен алп Манасты алып жүргөн:

Чаткаягы чаткалдай
Жүрүп берсе чатына
Жүктүү төө баткандай.
Куюшкандын кошконго,
Он бир карыш казанды
Ойноп күлүп аскандай.
Болжолу жок чоңдугу
Бооруна карындын
Момолой ийин казгандай.
Таноосуна мурдуна
Адамдардын канчасы
Кийими менен баткандай.
Камыш кулак, сом туяк
Балтыры өгүз белиндей
Басканы сырттын желиндей
(инв. 190а, 124)

баатырдын аты Аккуланы башка манасчылар да ушундай айтышкан.

Эпостогу оң каармандар эле эмес, тескери каармандардын образын түзүп, эпикалык портретин чагылдырууда дагы традициялуу ыр сабактары колдонулган. Алсак, Жолойду манасчы мындайча традициялуу саптар менен сүрөттөйт:

Эки ийнине караса,
Эки киши конгондой.
Эки бетин караса,
Эки даңгыт тойгондой.
Алты батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Алтымыш алпты бир союп,
Кан жыттанган чоң Жолой.
Жети батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Жетимиш алпты бир союп,
Кан жыттанган чоң Жолой
(инв. 190 б, 84).

Аялдардын образын, өзгөчө алардын сулуулук келбетин, сымбатын көркөм чагылдырып берүүдө эпостогу традициялуу ыр түрмөктөрү пайдаланылат.

Шоорук кан кызы Акылай,
Шоодураган капырай.
Он сегизде жашы бар,
Оролгон кара чачы бар.
Аземдеген топчудай,
Келишкен кара кашы бар
(инв.190 а,112а).

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Хандар менен чоролорду, душмандын баатырларын ирети менен тизмектеп санап айтууда да традиция сакталган.

Элемандын Төштүгү,
Эштектердин Жамгырчы,
Казактардын Көкчөсү,
Кара жаак Эр Үрбү,
Карашактын Жүгөрү,
Анжияндын Санжыбек
Буудайыктын Музбурчак
(инв. 190 б, 33).

Каардуу баатыр Коңурбай,
Кырымдын уулу Мурадыл,
Кызыл чоктуу Нескара,
Калмактардын Ушаны,
Кара жалдуу Бороончу
Күлдүрдүн уулу Чалыбай,
Күлдүргүчү Ажыбай,
Кырандын бири Кутунай,
Кара токо, Мажиги
Камбардын уулу Чалиги,
Сары үйшүндүн Сатайы,
Алчындардын Атайы,
Үйшүндөрдүн Үмөтү,
Үмөт уулу Жайсаңы...

(инв. 190а, 6),
(инв. 190 б, 69).

Эпостогу Бакай, Кошой өңдүү карьялардын эпикалык көркөм образын түзүп, мүнөзүн ачып берүүдө, Манастын чоролору, Манастын күмбөзү жөнүндө сөз болгондо, айрыкча, бир окуядан экинчисине өтөөрдө же аларды байланыштырууда, дагы башка учурларда мурунтан келаткан салттуу, традициялык ыр түрмөктөрү колдонулат. Бирок Ы. Абдрахманов мындай туруктуу ыр саптарын кайра-кайра кайталай бербей, эпостун жыйынтыктуу, тыкан болушун көздөгөн. Ал гана эмес айрым бир учурларды (мисалы, Манастын портретин, баталдык сценаларды ж.б.) эске албаганда, туруктуу ыр саптарынын кайталанышына таптакыр жол берген эмес десе болот. Ал көркөм сөз каражаттарын колдонуу жагынан да эпостун салтынан чыкпайт, каармандардын ар бирине берилген туруктуу эпитеттерди сактайт.

Ошентип, эпостун жалпы сюжети, поэтикасы, көркөмдүк өзгөчөлүгү, туруктуу традициялык белгилери жагынан Ы. Абдырахмановдун варианты эпостун мурдатан келаткан салтын толугу менен сактап, өзүнө чейинки манасчылардын жолун улайт, традициялык жалпылыктарга ээ.

Адабияттар

1. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. – Л., 1986. – 110-б.
2. Мастерство современных бурятских сказителей. – Улан-Удэ, 1978. – 24-б.
3. Кыдырбаева Р. З. Сказительское мастерство манасчи. – Ф., 1984. – 96-б.